

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.16>

Глух М. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри публічного права
Державного податкового університету

Ковалко Н. М.,

доктор юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України,
професор кафедри фінансового права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ГРОШЕЙ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті досліджено нормативно-правове регулювання електронних грошей в Україні. Виділено основні ознаки, які визначають особливості електронних грошей. Проаналізовано визначення поняття «електронні гроші» в національному законодавстві та Директивах Європейського Союзу. Розглянуто основні підходи представників науки фінансового права до визначення поняття «електронні гроші». Визначено переваги використання електронних грошей у порівнянні з традиційними платіжними засобами. Акцентовано увагу, що відповідно до чинного законодавства України емітентами електронних грошей є виключно банки. Проаналізовано перелік функцій, які здійснюють банки як емітенти електронних грошей. Зазначено коло установ, які можуть здійснювати емісію електронних грошей відповідно до нового Закону України «Про платіжні послуги». Встановлено, що користувачами електронних грошей можуть бути як фізичні особи, так і юридичні особи, які стають власниками електронних грошей, купуючи їх у емітента чи комерційного агента з розповсюдження, і мають право використовувати їх для придбання товарів та здійснення необхідних переказів. Виокремлено проблеми правового регулювання обігу електронних коштів, такі як: відсутність визначення правового статусу емітентів електронних грошей, відсутність органу державної влади, який координує вказану діяльність, низький рівень доступності електронних грошей і розширення сфери їх застосування. Зроблено висновки, що для вдосконалення правового регулювання використання електронних грошей в Україні необхідно адаптувати національне законодавство до вимог європейських стандартів у сфері використання електронних грошей. Підсумовано, що для успішного розвитку використання електронних грошей в Україні необхідно створити окремий координуючий орган, який буде наділений повноваженнями щодо регулювання використання електронних грошей та контролю за електронними розрахунками. Також рекомендовано розробити порядок повернення коштів споживачам, у випадку технічних проблем при проведенні електронних розрахунків та зменшення ризиковості таких операцій.

Ключові слова: електронні гроші, електронний платіжний засіб, платіжні системи, емітент, емісія.

Glukh M. V., Kovalko N. M. Legal regulation of electronic money in Ukraine

Abstract. The article examines the legal regulation of electronic money in Ukraine. The main features that determine the features of electronic money are highlighted. The definition of "electronic money" in national legislation and European Union Directives is analyzed. The main approaches of the representatives of the science of financial law to the definition of "electronic money" are considered. The advantages of using electronic money in comparison with traditional means of payment are determined. It is emphasized that according to the current legislation of Ukraine, the issuers of electronic money are exclusively banks. The list of functions performed by banks as issuers of electronic money is analyzed.

The range of institutions that can issue electronic money in accordance with the new Law of Ukraine "On Payment Services" is indicated. It is established that users of electronic money can be both individuals and legal entities that become owners of electronic money, buying them from the issuer or commercial distribution agent, and have the right to use them to purchase goods and make the necessary transfers. The problems of legal regulation

of electronic money circulation are highlighted, such as: lack of determining the legal status of electronic money issuers, lack of public authority that coordinates these activities, low level of availability of electronic money and expanding their scope.

It is concluded that in order to improve the legal regulation of electronic money use in Ukraine it is necessary to adapt national legislation to the requirements of European standards in the field of electronic money use. It is concluded that in order to successfully develop the use of electronic money in Ukraine, it is necessary to create a separate coordinating body, which will be empowered to regulate the use of electronic money and control electronic payments. It is also recommended to develop a procedure for refunds to consumers in case of technical problems with electronic payments and reduce the risk of such transactions.

Key words: *electronic money, electronic means of payment, payment systems, issuer, issue.*

Постановка проблеми. В умовах сьогодення використання електронних грошей в більшості країн світу є невід'ємним елементом фінансових правовідносин. Однак в Україні наявні значні перешкоди у правовому регулюванні вільного використання електронних грошей. Одними з найбільших проблем є відсутність спеціального закону, який відповідає міжнародним стандартам у цій сфері та наявність високого рівня ризику функціонування електронних грошей. Україна перебуває на шляху інтеграції до Європейського Союзу, тому існує об'єктивна необхідність адаптувати національне законодавство до законодавства Європейського Союзу, в тому числі у сфері використання електронних грошей. З огляду на вказане, актуальним є детальне дослідження правового регулювання обігу електронних грошей в Україні. Окремі аспекти сутності поняття «електронні гроші» та проблеми обігу електронних грошей в межах наукових досліджень вивчали представники різних галузей правничої та економічної наук: Л. В. Товкун, С. С. Єсімов, Н. В. Лесько, А. В. Лозовицький, М. А. Пожидаєва, М. В. Плотнікова, В. О. Рядінська, К. О. Черевко, Н. Л. Шишкова, Т. В. Шлапко та ін. Виходячи з цих міркувань, перед нами постали завдання проаналізувати сучасний стан та проблеми правового регулювання електронних грошей в Україні та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення регулювання обігу електронних грошей шляхом гармонізації законодавства у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. В Україні використання електронних грошей не є досить поширеним явищем, тому правове регулювання використання електронних грошей теж має багато прогалин. Основними нормативно-правовими актами, які визначають і регулюють використання електронних грошей в Україні,

нині є Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» від 5 квітня 2001 року № 2346 та Положення про електронні гроші в Україні, затверджене постановою правління Національного банку України від 4 листопада 2010 року № 481.

Так, у ст. 15 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» електронні гроші визначено як одиниці вартості, які зберігаються на електронних пристроях, приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж особа, яка їх випускає, і є грошовим зобов'язанням цієї особи, що виконується в готівковій або безготівковій формі. Досить часто поняття «електронні гроші» ототожнюють з поняттям «електронний платіжний засіб». Проте у п. 1.14 ст.1 вказаного Закону, електронний платіжний засіб визначено як платіжний інструмент, який надає держателю можливість за допомогою платіжного пристрою отримати інформацію про належні держателю кошти й ініціювати їх переказ [1].

Поміж іншого, відповідно до Директиви Європейського парламенту і Ради 2009/110/ЄС від 16 вересня 2009 року про започаткування та здійснення діяльності установами-емітентами електронних грошей і пруденційний нагляд за нею, про внесення змін до директив 2005/60/ЄС і 2006/48/ЄС та про скасування Директиви 2000/46/ЄС електронні гроші визначають як грошову вартість, що зберігається в електронній, у тому числі магнітній, формі як вимога до емітента, що випускається після отримання коштів для здійснення платіжних транзакцій, як визначено у пункті 5 статті 4 Директиви 2007/64/ЄС, і що її приймає фізична чи юридична особа, крім емітента електронних грошей [2]. Тобто, можна зробити висновок, що визначення поняття «електронних грошей» у чинному законодавстві не відповідає стандартам Європейського Союзу.

Варто звернути увагу, що норми Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», який був прийнятий ще у 2001 році, здебільшого є застарілими і не відповідають сучасним вимогам, технічним новаціям та міжнародній діловій практиці. Тому в липні 2021 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про платіжні послуги», метою якого є регулювання переказу коштів з урахуванням європейських стандартів, зокрема Другої платіжної директиви (PSD2), Директиви з електронних грошей (EMD) [3].

Пропозиції до вказаного Закону розробляв Національний банк України із проведенням юридичної експертизи за технічної підтримки Європейського банку реконструкції та розвитку, тому вказаний Закон відповідає чинним вимогам європейського законодавства. Згідно із цими пропозиціями, запропоновано розширити коло суб'єктів, які мають право на емісію електронних грошей та електронних платіжних засобів, серед яких указані небанківські фінансові установи, а також інші некреситні установи [4, с. 201].

Акцентуємо увагу, що у Законі України «Про платіжні послуги» (який вступить в дію 01.08.2022 року) електронні гроші визначаються як одиниці вартості, що зберігаються в електронному вигляді, випущені емітентом електронних грошей для виконання платіжних операцій (у тому числі з використанням наперед оплачених платіжних карток багатоцільового використання), які приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж їх емітент, та є грошовим зобов'язанням такого емітента електронних грошей [5]. З огляду на вищевикладене, удосконалене визначення поняття «електронні гроші» відповідає міжнародним стандартам

Поміж іншого, серед представників науки фінансового права поняття «електронні гроші» також визначається неоднозначно. Як зазначає Л. В. Товкун, електронні гроші можна охарактеризувати наступними ознаками: зберігаються в електронному пристрої, є засобом розрахунків з іншими користувачами, продавцями товарів і послуг, які уклали з емітентом угоди, є грошовим зобов'язанням емітента перед їх пред'явником. До речі, вчений зауважує про доцільність відносити електронні гроші до електронних платіжних засобів [3].

С. С. Єсімов з юридичної точки зору електронні гроші визначає як безстрокові грошові зобов'язання емітента на пред'явника в електронній формі, випуск яких здійснюється емітентом як після отримання грошових коштів у розмірі, не меншому від обсягу зобов'язань, прийнятих на себе емітентом, так і у формі емітованої грошової вартості [6, с. 24].

Н. В. Лесько електронні гроші визначає як унікальний правовий та економічний феномен. За економічною сутністю електронні гроші є третьою формою грошей, що значно відрізняються як від готівкових, так і безготівкових платіжних систем. З погляду права, електронні гроші є грошовим зобов'язанням емітента, яке виконується у звичайних грошах й підлягає обміну на такі гроші за вимогою пред'явника. Отже, є підстави вважати, що в подальшому електронні платежі будуть мати набагато більше значення для економіки, аніж зараз [7, с. 280].

Г. К. Давидовська влучно зазначає, що усі визначення електронних грошей є подібними та виражають основні три складові поняття «електронні гроші» – економічну, технічну та юридичну. Економічна складова пояснюється тим, що електронні гроші – це міра вартості та засіб платежу. З технічної точки зору, електронні гроші зберігаються в електронному вигляді на електронному технічному пристрої, вони не доступні безпосередньому фізичному сприйняттю. З юридичної точки зору, електронні гроші є зобов'язанням емітента, з яким кореспондує право вимоги власника електронних грошей щодо їх погашення, тобто обміну на звичайні готівкові або безготівкові гроші [8].

Ми підтримуємо позицію К. О. Черевко, що електронні гроші відповідно до законодавчого визначення мають подвійну правову природу: з одного боку, це одиниці вартості, які приймаються як засіб платежу, а з іншого це грошове зобов'язання. Сьогодні в нашій державі електронні гроші виступають грошовим зобов'язанням на пред'явника в електронній формі, тому що підставою для їх випуску є цивільно-правовий договір. Крім того, після обміну готівкових або безготівкових грошей на електронні гроші, вони зберігають вартість звичайних грошей і тому можуть виступати засобом платежу. Таким чином, електронні гроші наділені властивістю погашати грошові

зобов'язання, які виникли між суб'єктами договірних відносин [9, с. 121].

Так, В. О. Рядінська зазначає, що недосконалість законодавчої дефініції електронних грошей в Україні зумовлена новизною інституту електронних грошей в фінансовому праві, відсутністю єдиної теоретичної позиції щодо визначення їх сутності, феноменом використання таких грошей, недостатнім розумінням їх правової природи, розбіжністю у правовому регулюванні обігу таких грошей у різних країнах [10, с. 190].

Так, банки, які мають право здійснювати випуск електронних грошей згідно з законодавством України є ПАТ «АЛЬФА-БАНК» («ALFA-MONEY», MasterCard, Visa), ПАТ «ТАСКОМБАНК» («МАКСІ»), АБ «УКРГАЗ-БАНК» («ЕЛЕКТРУМ»), ПАТ «МЕГАБАНК» (MasterCard, Visa), АТ «РАЙФФАЙЗЕН БАНК АВАЛЬ» (MasterCard, Visa), ПАТ «МТБ БАНК» (MasterCard, Visa, ХРАУ), ПАТ «БАНК ВОСТОК» (ПРОСТІР) [11].

Однією з особливостей правового регулювання обігу електронних грошей в Україні є те, що відповідно до Положення про електронні гроші в Україні випуск електронних грошей в Україні мають право здійснювати лише банки. Емітент має право надавати своїм клієнтам такі фінансові послуги з використання електронних грошей: випуск електронних грошей; розповсюдження електронних грошей; надання засобів поповнення електронних гаманців; обмінні операції з електронними грошима; погашення та приймання електронних грошей в обмін на готівкові/безготівкові кошти; здійснення розрахунків за товари та переказів електронних грошей між користувачами – фізичними особами [12].

Т. В. Шлапко, аналізуючи це положення, зауважує, що вказана норма, не відповідає кращій міжнародній практиці і може обмежити розвиток фінансового ринку в Україні. Вимога щодо випуску електронних грошей лише банками різко звужує коло емітентів електронних грошей. Досвід інших зарубіжних країн демонструє, що в країнах, у яких діє жорстка норма щодо емісії електронних грошей лише банками, національні системи електронних грошей відсутні, а на ринок виходять емітенти електронних грошей з інших країн, у яких правила є більш демократичними та доступними [13, с. 114].

Водночас, позитивним кроком до адаптації національного законодавства у сфері обігу електронних грошей, є те, що в ст. 57 нового Закону України «Про платіжні послуги» емітентами електронних грошей в Україні можуть бути виключно такі особи: 1) банки; 2) установи електронних грошей; 3) філії іноземних платіжних установ; 4) оператори поштового зв'язку; 5) Національний банк України; 6) органи державної влади, органи місцевого самоврядування. Тобто у новому Законі коло емітентів електронних грошей значно розширене, що сприяє адаптації національного законодавства України у сфері правового регулювання обігу електронних грошей європейським стандартам [5].

Користувачами електронних грошей можуть бути як фізичні особи, так і юридичні особи, які стають власниками електронних грошей, купуючи їх у емітента чи комерційного агента з розповсюдження, і мають право використовувати їх для придбання товарів та здійснення необхідних переказів. Доцільно погодитися з позицією М. А. Пожидаєвої та М. В. Плотнікової, що коло користувачів електронних грошей слід розширити, включивши до них і державні органи, адже вказане, на думку науковців, зумовить покращення послуг платіжної інфраструктури у сфері віддалених розрахунків [14, с. 22].

Поміж іншого, ряд науковців підтримують позицію, що використання електронних грошей не потребує спеціального нормативно-правового регулювання, зважаючи на те, що електронні гроші за своєю правовою природою є зобов'язанням, сутність якого врегульована нормами Цивільного кодексу України. Так, з однієї сторони вказане твердження є правдивим, однак фактично має місце стан правової невизначеності електронних грошей, особливо зважаючи на велику кількість прогалин, які виникають за умови звернення до положень Цивільного кодексу України під час регулювання відповідних правовідносин, зокрема: відсутній порядок випуску електронних грошей, а відсутність законодавчих обмежень до обігу електронних грошей сприятиме проведенню сумнівних платіжних операцій. Таким чином, визначення електронних грошей як зобов'язань та регламентація їх обігу виключно нормами Цивільного кодексу України не враховує сутте-

вих особливостей фінансово-правової природи електронних грошей [15, с. 129].

О. С. Кравченко визначає наступні недоліки правового регулювання використання електронних грошей, а саме: 1) недостатня визначеність правової природи електронних грошей, а саме не вказано, до якого виду грошей відносяться електронні кошти і чи є вони окремим видом грошей; 2) наявність жорстких обмежень на обсяги електронних коштів та платіжних операцій, що стримує розвиток їх застосування; 3) монополія банків на емісію електронних грошей, що не сприяє їх масовому поширенню; 4) відсутність законодавчого механізму компенсування коштів, що були втрачені внаслідок виникнення технічних проблем платіжної системи; 5) недостатній захист прав споживачів, які користуються електронними грошима [16, с. 55].

М. І. Петик також виокремлює певні проблеми правового регулювання обігу електронних коштів, такі як: відсутність визначення особливого правового статусу емітентів електронних грошей, відсутність органу державної влади, який координує вказану діяльність, високий рівень ризиків. Зважаючи на певні недоліки наявного законодавства вчений вважає за необхідне внести деякі зміни, які в першу чергу повинні стосуватись визначення правового статусу емітентів електронних грошей, як вітчизняних так і іноземних, зниження вхідних вимог для учасників електронних платежів, підвищення рівня доступності електронних грошей і розширення сфери їх застосування, за допомогою розвитку та легалізації платіжних інструментів [17].

Удосконалення сфери нормативно-правового регулювання функціонування електронних грошей, на думку Т. В. Шлапко, необхідно здійснювати за певними пріоритетними напрямками. По-перше, розвивати відносини з метою підвищення конкуренції та зниження вхідного порогу для нових учасників. По-друге, підвищувати рівень доступності електронних грошей і розширення сфер їх застосування, за допомогою розвитку та легалізації платіжних інструментів, а також стандартизації і уніфікації технологічної складової. По-третє, забезпечити та підвищити безпеку здійснення платіжних трансакцій з використанням електронних грошей у межах інформаційної безпеки [13 с. 115].

Варто звернути увагу, що електронні гроші, на відміну від традиційних грошей, мають ряд переваг, а саме: низька вартість транзакцій, висока швидкість здійснення операцій, а також портативність й можливість забезпечення конфіденційності та анонімності. Внаслідок цього використання електронних платежів дає змогу отримати значні економічні вигоди усім суб'єктам економіки України [18, с. 49].

Як зауважує В. О. Рядінська, питання щодо закріплення фінансово-правової сутності електронних грошей у нормативно-правових актах має вирішальне значення, оскільки від цього залежить подальший розвиток фінансово-правового регулювання використання електронних грошей. У країнах Європейського Союзу, де електронні гроші визнані як грошова вартість, що зберігається на електронних пристроях, фінансово-правове регулювання розвивається шляхом нормативного встановлення методів такого регулювання, таких як передбачення ліцензування емітентів таких грошей, встановлення вимог щодо мінімального розміру їх статутного капіталу, передбачення фінансової відповідальності за недотримання цих вимог. У країнах, де електронні гроші розглядають як форму зобов'язань, фінансово-правове регулювання їх використання має рекомендаційний характер [19, с. 194].

А. А. Шульгін підкреслює, що електронні гроші мають властивості традиційних форм грошей, водночас електронні гроші мають низку унікальних рис, серед яких універсальність, гнучкість їх використання. Тому електронні гроші однаково ефективно функціонують як у традиційному, так і в електронному та мобільному сегментах сучасної економіки. Тобто, це принципово нова, особлива форма грошей [20, с. 151].

Висновки. З огляду на вищевикладене, можна зробити висновок, що досвід зарубіжних країн свідчить про те, що ефективність використання електронних грошей для економіки країни залежить від належного нормативно-правового регулювання. Тому для успішного розвитку використання електронних грошей в Україні необхідно враховувати перш за все, сучасні вимоги європейських стандартів. Так, вважаємо за доцільне для вдосконалення і вирішення проблем правового регулювання

електронних грошей в Україні необхідно адаптувати законодавство України до Другої платіжної директиви (PSD2), Директиви з електронних грошей (EMD). Поміж іншого, необхідно, по-перше, створити окремий орган, який буде наділений повноваженнями щодо регулювання використання електронних грошей та контролю за електронними розрахунками. По-друге,

розробити порядок повернення коштів споживачам, у випадку технічних проблем при проведенні електронних розрахунків та зменшення ризиковості таких операцій. Вказані дії допоможуть покращити правове регулювання використання електронних коштів та підвищити рівень доступності використання електронних коштів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2346-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2346-14#Text> (дата звернення: 13.02.2022).
2. Щодо започаткування та здійснення діяльності установами – емітентами електронних грошей та пруденційний нагляд за ними, що вносить зміни до Директив 2005/60/ЄС та 2006/48/ЄС, та скасовує Директиву 2000/46/ЄС : директива Європейського парламенту та Ради ЄС від 16 вересня 2009 року № 2009/110/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a18#Text (дата звернення: 13.02.2022).
3. Товкун Л. В. Правове регулювання електронних грошей в Україні та Великій Британії (порівняльний аспект). URL: <http://nvppp.in.ua/vip/2020/1/37.pdf> (дата звернення: 13.02.2022).
4. Лозовицький А. В. Становлення правового регулювання небанківської електронно платіжної системи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 1. 2020. С. 199-203.
5. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06.2021 року № 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> (дата звернення: 13.02.2022).
6. Єсімов С. С. Інформаційно-правові засади регулювання обігу електронних грошей у контексті розширення застосування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. N 810. С. 22–27.
7. Лесько Н. В., Сливка М. М., Красько С. А. Правове регулювання електронних грошей в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. № 6. 2019. С. 279-282.
8. Давидовська Г. К. Електронні платежі та електронні платіжні системи України. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/11167/1/%D0%95%D0%BB_%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%88%D1%96. PDF (дата звернення: 13.02.2022).
9. Черевко К. О. Віртуальні гроші в розрізі українського законодавства. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2019. Спец. вип. С.121-130.
10. Рядінська В. О. Правове регулювання обігу електронних грошей в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 190 – 195.
11. Банки, які мають право здійснювати випуск електронних грошей. URL: <https://bank.gov.ua/ua/payments/pocash/bank-elektron-grosh> (дата звернення: 13.02.2022).
12. Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів Національного банку України з питань регулювання випуску та обігу електронних грошей : постанова правління Національного банку України від 4 листопада 2000 р. № 481. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1336-10#Text> (дата звернення: 13.02.2022).
13. Шлапко Т. В. Зарубіжний та вітчизняний досвід правового регулювання обігу електронних грошей. *Правові горизонти*. 2017. Вип. 5(18). С. 113-119.
14. Плотнікова М. В. Національний банк України як суб'єкт державного регулювання використання електронних грошей в Україні. *Правові горизонти*. 2019. С. 18-23.
15. Панфілова Д. А. Правове регулювання правочинів з використанням електронних грошей в Україні. Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві: зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 20 березня 2020 року. Велико-Тирново, Болгарія : ACCESS PRESS, 2020. С. 129-142.
16. Кравченко О. С., Сурело Р. А. Правова природа електронних грошей, їх основні види та тенденції розвитку в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. Проблеми цивільного та господарського права. № 1. 2019. С. 53-56.
17. Андрушко Л., Петик М. Електронні гроші в Україні: економічна сутність та особливості правового регулювання. *ЛОГОС. ОНЛАЙН*, Листопад 2020, URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/view/5929> (дата звернення: 13.02.2022).

18. Шишкова Н Л., Мороз Є Ю. Електронні гроші: сутність та проблеми використання в Україні. *Економічний вісник*. 2017. N 4. С. 39–51.
19. Рядінська В. О. Проблеми правового регулювання обігу електронних грошей в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 190-195.
20. Шулгін А. А. Місце електронних грошей серед об'єктів цивільних прав. *Наук. вісн. публіч. та приват. права: зб. наук. пр.* 2019. Вип. 4, т. 1. С. 147-152.